

כנישתא

מחקרים על בית הכנסת ועולמו

4

בעריכת

יוסף תבורי

מכון לנדר
מרכז אקדמי, ירושלים

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן
רמת גן

המערכת

דוד אדן-ביוביץ, בנימין בר-תקוה, אפרים חזן, יעקב שפיגל, דניאל שפרבר

הספר יוצא לאור בסיוע:

הקתדרה לתלמוד ע"ש זלמן וליאה גספר
המרכז לחקר התורה שבעל-פה ולהפצתה ע"ש נפתל-יפה
קרן בית שלום, קיוטו יפן
הקרן ע"ש עו"ד מ' אגולסקי ז"ל

מסת"ב 7-395-226-965-978

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן

אין להעתיק קובץ זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני,
מגנטי או מכאני (לרבות צילום, מזעור והקלטה)
ללא אישור בכתב מהמו"ל
נדפס בישראל – תש"ע
דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

מטבע שטבעו חכמים בברכה (עיון ראשון)

משה בר-אשר

הערות מבוא

1. שתי חטיבות ספרות נבדלות זו מזו חיברו התנאים: ¹ (א) החטיבה האחת שייכת לעולם הלימוד שבבית המדרש, זו המכונה בפינו ספרות התנאים; היא כוללת את המשנה, את התוספתא, את מדרשי ההלכה ואת סדר עולם רבא. (ב) החטיבה השנייה שייכת לעולם התפילה, בבית הכנסת ² וחוצה לו; כוונתי לנוסחאות של ברכות, הנאמרות בזמנים קבועים או בהזדמנויות מיוחדות. ³

* פעמים אחדות הרציתי בשלושים השנים האחרונות על הנושא הנידון כאן במקומות שונים ובהזדמנויות שונות. בכל פעם נבחן הנושא מזוויות שונות תוך הבלטת היבט זה או זה. הנוסחה המוגשת בזה, שהיא תקציר של כל הנוסחאות שהצעתי בהרצאותיי, נישאה כהרצאה לזכר פרופ' יצחק טברסקי ז"ל בי"א בתשרי תשס"ז במכון לנדר בירושלים. הדברים מובאים כאן כשעת נתינתם בהרצאה זו. הוספתי להם הערות; בחלקן הגדול הן כוללות תוספות ביבליוגרפיות. אי"ה בדעתי להוסיף לבירור הזה עוד שורת בירורים, כשתבוא שעתם.

1 א. כאשר אני אומר שהתנאים חיברו את שתי החטיבות, אינני אומר בהכרח שמדובר באותם החכמים ממש. דבריי מכוונים ל"תנאים" כקבוצה המייצגת תקופה בתולדות הספרות העברית ולשונה.

ב. כאשר לחטיבה השנייה המוצגת בזה – "נוסחאות של ברכות" – כמובן אין כל ודאות שאפילו חלק גדול ממנה נתחבר בידי התנאים, כפי שאנו מבהירים והולכים. אך מאחר שהקווים המאפיינים את רוב חלקיה אחידים פחות או יותר, אנו אומרים שהדפוסים בלשון ובסגנון שנקבעו בימי התנאים נמשכים גם בתקופות מאוחרות מימי האמוראים הראשונים ואילך (ראה להלן § 3, 43 [עמ' כט, מז]).

2 מובן שיש להיזהר מאנכרוניזם; כשאנו מדברים על "בית הכנסת" לא אמרנו אימתי הוחל בתפילה כמעשה סדיר במוסד "בית הכנסת" (דיון מחדש בסוגיה זו ראה אור בעבודת הדוקטור של יצחק ספיר, "בתי הכנסת הקדומים בארץ ישראל לאור המקורות התלמודיים – מחקר רב-תחומי", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשס"ח, ושם מובאת ספרות המחקר בסוגיה זו בפרק א [סעיף א.א] בעמ' 15–49: "תולדות בית הכנסת ושימושו").

3 ואין צורך לפרט לקורא העברי אילו ברכות נאמרות בזמנים קבועים ואילו ברכות נאמרות בהזדמנויות מיוחדות. גם מצד תוכנן הברכות מתחלקות לסוגים שונים, וכבר עסק בזה בפירוט

2. החטיבה הראשונה – ספרות התנאים – נתונה לנו בחיבורים ערוכים ומגובשים – המשנה, התוספתא ועוד – וגם אם דרכי מסירתם וגלגוליהם של החיבורים נשתנו שינויים רבים במרוצת תקופה של כאלף ושמונה מאות שנה, הטקסט המקורי נתון בידינו ברובו הגדול. לעומת זאת החטיבה השנייה – הברכות שטבעו חכמים – אך חלק קטון ממנה מצוי בספרות התנאים. חלקים יותר גדולים זכרם הראשון בא רק בספרות האמוראים, ויש נוסחות של ברכות שנודעו לנו ממקורות מאוחרים עוד יותר. ורבה המבוכה בקשר למה שהוא קדום ולמה שהוא מאוחר, למה שהוא נוסח ארץ ישראל ולמה שהוא נוסח בבל. עוד יותר רבה המבוכה וגדולים הלבטים מה שייך לנוסח ארץ ישראל הקדמון ומה בא מנוסח בבל הקדמון, והדעות חלוקות על עירובי הנוסחאות ועירובי עירוביהן.

את כל זה לימדנו חוקרי התפילה כיצחק מ' אלבוגן, לוי גינצבורג ויעקב מאן ושמחה אסף ולאחריהם דניאל גולדשמידט, יוסף היינימן, נפתלי וידר, אהרן מירסקי, עזרא פליישר וישראל תא-שמע, זכר כולם לטובה ולברכה,⁴ ולהבדיל בין חיים לחיים נזכיר את יונה פרנקל, יוסף יהלום, יוסף תבורי, צבי גרונר, אפרים חזן וחוקרים אחרים. נזכיר כאן עוד מספר חיבורים מן העת האחרונה ממש: ספרו של יחזקאל לוגר⁵ ועבודת הגמר

רס"ג (ראה סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים: ראובן מס, תש"ל [להלן סידור רס"ג], עמ' פב ואילך). לענייננו נעיר שכל הברכות כולן – כגון ברכות השבח לבורא (אך לדעתו של פליישר כל הברכות הן ברכות שבח. הנה הדברים בלשונו שלו: "כל לשון שפתיחתו ב'ברוך' או שנחתם במשפט שפתיחתו 'ברוך' גם אם יש בו רחמים ותחנונים ובקשות מפורטות וגלויות אינו אלא קילוס"; ראה ע' פליישר, "תפילת שמונה עשרה – עיונים באופיה, סדרה, תוכנה ומגמותיה", תרביץ, סב [תשנ"ג], עמ' 179–223 [להלן, פליישר, שמונה עשרה]), או ברכות השוטחות לפניו בקשות או ברכות הנהנין ועוד – מנוסחות פחות או יותר לפי עקרונות זהים, זולתי החתימות של חלק מ"ברכות המצוות" (כגון "על נטילת לולב", "לישב בסוכה", "להניח תפילין" ודומותיהן) שיש להן זיקת יתר ללשון חכמים. ויש עוד זיקות מועטות לל"ח (לנושא הזה אני מקדיש בירור מיוחד).

4 אין אני מתכוון לפרוס כאן רשימה ביבליוגרפית מלאה ומפורטת העשויה למלא דפים רבים. די לציין כמה מחיבורי היסוד, כגון י"א אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב: דביר, תשל"ב; י' היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים: טיבה ודפוסייה, ירושלים: מאגנס, תשכ"ד (להלן היינימן, התפילה), וכן אסופת מאמריו: עיוני תפילה, ירושלים: מאגנס, תשמ"א; אסופת מחקריו המשובחים של נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, כרכים א-ב, ירושלים: יד בן צבי, תשנ"ח; ונזכיר אך שניים ממאמריו החשובים מאוד של ע' פליישר: "לקדמוניות תפילות החובה בישראל", תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 397–441, וכן פליישר, שמונה עשרה (שכבר הוזכר לעיל). וכן יוזכרו עיוניו המעמיקים של א' מירסקי, "מקורות התפילה", בתוך ספרו הפיוט – התפתחותו בארץ ישראל ובגולה, ירושלים: מאגנס, תשנ"א, עמ' 11–39. ותינתן הדעת גם למאמרו של א' חזן, "לשון מקרא ולשון חכמים במטבע קצר שבברכה", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר (בעריכת מ' בר-אשר), ב, ירושלים: אקדמון, תשנ"ב, עמ' 680–696 ולמאמר של מ' ויצמן ז"ל, "לבירור היסודות המקראיים שבתפילה", מחקרים בלשון, ה-ו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 25–39.

5 י' לוגר, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים: אורחות, תשס"א.

ועבודת הדוקטור המצוינת של דליה שרה מרקס,⁶ וכן סדרת מאמריו החשובים של אורי ארליך.⁷ מכל הבירורים נראה כי גיבושיהם של לא מעט טופסי ברכות ברובד הקדום מתקופת התנאים וברובד המאוחר שנתהווה במשך מאות שנים לוטים בערפל.

3. חרף כל זאת, אפשר לומר כי העקרונות הלשוניים והסגנוניים המשתקפים בברכות שנזדמנו בספרות התנאים ממשיכים להתקיים בעיקרי קווייהם בברכות שהגיעו לידינו מתקופות מאוחרות בגלגוליהן השונים. כלומר יש מידה רבה מאוד של אחדות בלשון ובסגנון של הברכות כולן, קדומות כמאוחרות, אחדות המעמידה אותן כנגד ספרות ההלכה [והאגדה] של התנאים.⁸ לשון אחר: בין שכל הברכות בגלגוליהן שלפנינו הן נוסחאות קדומות מימי התנאים בין שחטיבות גדולות מתוכן נתנסחו לאחר תקופת התנאים, עקרונות הניסוח שעל פיהם נטבעו וקווי הלשון המשתקפים בהן הם אחדים פחות או יותר.⁹

4. נראה לי, שראוי להעמיד על הבחנה מעניינת בלשון שאנו מוצאים בספרות חז"ל: לציון העיסוק בטקסטים מעולם ההלכה והלימוד שבספרות התנאים משמשים הפעלים

6 ד"ש מרקס, "ברכות הפעולות והברכות המבחינות בברכות השחר; בחינה ספרותית, הלכתית וטיפולוגית מספרות חז"ל ועד ראשית המאה ה-13", עבודת גמר לתואר השני, החוג לספרות עברית, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תש"ס; "'המעביר שינה' – ריטואל ההשכמה בתפילות ישראל: דיון טקסטואלי, היסטורי והגותי בחטיבת ברכות השחר ומחקר ממדיה הביצועיים", עבודת דוקטור, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשס"ה.

7 כגון א' ארליך, "ברכת גבורות, קדושת השם והדעת בנוסח התפילה הקדום לאור קטע חדש מסידור על פי מנהג ארץ ישראל", תרביץ, עג (תשס"ד), עמ' 555–584; "תפילת שמונה עשרה שלמה על פי מנהג ארץ ישראל", קבץ על יד, יח (כח), ירושלים: מקיצי נרדמים, תשס"ה, עמ' 1–22; "קטעים נוספים מתפילת שמונה עשרה על פי מנהג ארץ ישראל", קבץ על יד, יט (כט), ירושלים: מקיצי נרדמים, תשס"ו, עמ' 1–22. ראה גם את מאמרו המשותף עם רות לנגר, "The Earliest Texts of the Birkat Haminim", *HUCA*, LXXVI (2005), pp. 63–112.

8 כאמור לעיל בסוף הערה 3, דברינו על לשון של ברכות אינם כוללים את חתימותיהן של חלק מברכות המצוות.

9 אם נאסוף את הברכות לסוגיהן, הנאמרות במחזור השנה או במחזור החיים בכללותו בכל הזדמנות שהיא, נמצא פחות ממאתיים ברכות. בכללן אתה מוצא ברכות קצרות מאוד בנות קצת פחות או קצת יותר מעשר מילים, כמו "בא"י אמ"ה שהכל נהיה בדברו", "בא"י אמ"ה אקב"ו לשמוע קול שופר", ואתה מוצא ברכות ארוכות יותר, כמו ברכת "אמת ויציב" (המכונה "ברכת הגאולה" או ברכת "גאל ישראל"; כידוע, ברכה זו נזכרה במשנת ברכות ב:ב; תמיד ה:א; אך נוסח הברכה לגווניו הנוהג בימינו ידוע רק מתקופות מאוחרות יותר), הנאמרת בין "קריאת שמע" לתפילת העמידה בתפילת שחרית (ונקראת גם "ברכה שלאחריה"). ברכה זו כוללת כשלוש מאות מילים בנוסחאותיה המהלכות כיום. גם שלוש הברכות המיוחדות במוסף של ראש השנה – מלכויות, זיכרונות, שופרות – הן ברכות ארוכות ביותר. אם נאסוף גם ברכות אחרות שנזכרו בספרות חז"ל ובאסופות (סידורים ומחזורים) מתקופות מאוחרות יותר ונדרחו בדורות הראשונים מן הריטואל הקבוע או שלא נכללו בו כלל מלכתחילה ונשתכחו (דוגמה לברכה כזאת היא הברכה שרבי יהודה אומר שיש לברך לפני אכילת ירקות – "בורא מיני דשאים" במשנת ברכות ו:א), נוכל להוסיף למניין הברכות עוד עשרות ברכות. (דברים מועילים בנושא זה נמצאים בספרו של צבי גרונר, ברכות שנשתקעו, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשס"ד).

אָמַר, שָׁנָה בעברית או מקביליהם הארמיים: אָמַר, תָּנָא. הפעלים אָמַר (עברית) / אָמַר ("אָמַר רבי פלוני" [ובארמית אָמַר], או "רבי פלוני אומר" וכיו"ב [ובארמית אָמַר לעומת אָמַר בעברית]) אינם מצריכים כל הדגמה. גם הפעלים שָׁנָה/תָּנָא ונגזריהם (משנה, מתניתא, מתניתין, תניא, תני ועוד) מצויים במידה מספקת, כגון "כך היה רבי יהושע שונה... חזר רבי עקיבא להיות שונה כבן עזאי" (משנה תענית ד:ד); "שנו חכמים בלשון המשנה" (בפתיחה לפרק קניין תורה [פרק ו של מסכת אבות]), וכן "משנת רבי עקיבה" (משנה סנהדרין ג:ד). ידוע הצירוף "משנה ראשונה" (משנה כתובות ה:ג; נזיר ו:א),¹⁰ ומיותר להדגים את הופעותיו של תָּנָא הארמי ונגזריו.

5. כנגד זה, כאשר מדברים על ברכות משמש הביטוי "טבע מטבע" או "התקין מטבע". כפי שמצאנו במקור תנאי:

(א) רבי יוסי אומר: "כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכה [נ"א ברכות]¹¹ לא יצא" (תוספתא ברכות ד:ה, מהדורת הגר"ש ליברמן, עמ' 19). במקורות אמוראיים מארץ ישראל אנו מוצאים:

(ב) רבי יוחנן ורבי יונתן אזלון מיעבד שלמא באילין קרייתא דדרומה, עלון לחד אתר ואשכחון חזנא דאמ' (=ר' יוחנן ור' יונתן הלכו לעשות שלום בעיירות אלו של הדרום, נכנסו למקום אחד ומצאו [כלומר: ושמעו] את החזן שאמר): "האל הגדול הגיבור והנורא האדיר והאמיץ", ושיתקו אותו. אמרו לו: "אין לך רשות להוסיף על מטבע שטבעו חכמים בברכות" (ירושלמי שם ט:א, יב ע"ד, מהדורת המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית עמ' 65).

(ג) אמ' לון [=אמר להם] ר' (=רבי): לכו ועשו ובלבד שלא תשנן¹² מטביעה שלתפילה (ירושלמי ברכות ה:ב, ט ע"ב, מהדורת האקדמיה ללשון עמ' 45). כידוע, במילה "תפילה" מכוון כאן לתפילת העמידה.

(ד) אמ' ר' פינחס: משה התקין מטבעה של תפילה "האל הגדול הגיבור והנורא" (שם ז:ג, יא ע"ג, מהדורת האקדמיה ללשון עמ' 58). התלמוד מתכוון כאן לפסוק מספר דברים (י:יז): "כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים האל הגדול הגיבור והנורא אשר לא ישא פנים ולא יקח שוחד". השימוש במילים שאמר משה בספר דברים מצדיקות בעיניו של בעל המימרא הזאת בירושלמי את הקביעה שמשה הוא שהתקין את מטבעה של התפילה [= ברכות שמונה עשרה].

כללו של דבר: נאמר מפורשות שחכמים הם שטבעו מטבע של ברכות, לשון אחר: הם חיברו את הברכות וניסחו את לשונן וסגנון.

6. נסכם את דברינו עד כאן: כשמדובר בעולם הלימוד נוקטים כאמור את הלשונות אָמַר/אָמַר, שָׁנָה/תָּנָא, ובעולם התפילה והברכות נוקטים כאמור לשון טָבַע או התקין מטבע של ברכה (של תפילה). הבדל זה אינו מקרי; בלימודם א מ ר ו חכמים את ההלכות

10 בשתי ההופעות שהובאו כאן גורס כ"י קאופמן "משנה הראשונה".

11 "ברכות" היא גרסת הדפוס הראשון של התוספתא, כעולה ממדור חילופי הנוסח במהדורת הגר"ש ליברמן. כן מצאנו במקבילה בבבלי ברכות מ ע"ב בתוספת קלה: "רבי יוסי אומר: כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות לא יצא ידי חובתו".

12 כתוב שם "תשנן" (ראה מהדורת האקדמיה ללשון במקום הנרמז).

ו ש נ ו אותן, ולימוד זה נעשה בלשון ששימשה בבית המדרש, כלומר בלשון חכמים שהיא לשון הדיבור שבימיהם; הלימוד מחובר היה אל החיים ולפיכך נכתב בלשון החיים. לעומת זאת בברכות (שהיו את עיקרה של התפילה בתחילה) נעשה מאמץ להתנסח באופן מוקפד ושונה מלשון הדיבור. הם ניסחו את הברכות באופן מוקפד. ניסוח של מטבעות לשון דורש מחשבה והקפדה, וכשחכמים טבעו את הברכות הם טבעו בלשון אחרת השונה בעיקרה וברוב קוויה מלשון חכמים.

7. ספרות המחקר שופעת בירורים קצרים והערות רבות בענייני לשון על דפוסייהן של הברכות. יוזכרו למשל העיונים החוזרים ונשנים במבנה "ברוך אתה ה'" בגוף שני והמשכו "אשר פעל כך וכך" או "הפועל כך וכך" בגוף שלישי.¹³ פעמים שהערות אלו יש בהן הארות נפלאות, כפנינה החבויה באחד ממאמריו של פליישר:¹⁴ "סופי חתימות הברכה הם כמעט תמיד משפטי לוואי המתנסחים בבינוני פועל ומאייכים את ה' הנזכר במשפט העיקרי, בסגולה כללית שלו. הבינוני משאיר את משפט הלוואי במצב בלתי-מוגדר מצד הזמן והגוף. על כן אין לומר שהברכות שלנו פותחות בגוף שני ומסתיימות בגוף שלישי" וכו'.¹⁵ ברם לא ידוע לי על בירור שיטתי של לשונן של ברכות במלוא היקפן.

באופן כוללני אוכל לומר כי לשון חיבורי ההלכה נבדלת מלשון הברכות בשני קווים עיקריים שיש בזו ואין בזו: היעדר מרכיב זר, וזיקת יתר למקרא בלשון ובסגנון במטבע של ברכות. אבוא עכשיו לפרט את דבריי.

קווי לשון וסגנון בברכות

א. המרכיב הזר

8. אציין תחילה קו מובהק ביותר המבדיל בין שתי חטיבות הספרות: ספרות התנאים מכאן לעומת הברכות מכאן. לשון הלימוד בבית המדרש המשתקפת בספרות התנאים הייתה לשון החיים. לשון זו, המכונה בפינו לשון חז"ל, וברובד החי שלה אנו מכנים אותה "לשון התנאים", הייתה נתונה במגע מתמיד עם לשונות זרות. התשתית שלה היא תשתית עברית בדקדוקה ובאוצר מיליה, אבל היא מהולה במרכיב זר, הכולל יסודות מן הארמית, מן היוונית ומן הלטינית, ומצאנו בה גם מילים אכדיות ופרסיות שבאו לעברית באמצעות הארמית.

9. די להזכיר כאן מספר דוגמות מצומצם, כגון הביטוי המוכר שְׁכַב מרע (=שוכב חולה), ביטוי שעניינו חולה מסוכן; או תוֹתֶכֶת שבצירוף "שן תותבת" (משנה שבת ו:ה) המקבילה של תוֹשֶׁכֶת בעברית, ששורשה הוא ית"ב הארמי; או חֲלָשִׁים (שם כג:ב)

13 ראה למשל את עיונו המאלף של היינימן בפרק ג של ספרו התפילה ("דפוסי הברכה הליטורגית והתהוותם", עמ' 52–66). העיון מתייחס בפרוטרוט גם לקודמיו (א' שפאניר, ז"פ אודי ואחרים) או עיונו בפרק התוכף (פרק ד: "לשון 'אתם' בתפילה", עמ' 67–77).

14 ראה פליישר, תפילת שמונה עשרה, הערה 10 בעמ' 182.

15 ראה את הפסקה המפורטת – בחינת מועט המכיל את המרובה – על לשון הברכות בכלל שכתב פליישר, שם, בעמ' 186.

במשמעות "גורלות"; כל אלה מן הארמית באו אל לשון חכמים; ולא רק מילים וביטויים קצרים באו מן הארמית. מצאנו בספרות התנאים גם ביטויים ארוכים יותר ומשפטים שלמים כשטרות מסוגים שונים, כגון "כל נְכֶסֶין דאית לי אחריין לכתובתך" (משנה כתובות ד:ז), "בְּנֵן נְקֶבֶן די יהוין ליכי מיניי, יהוין יתבן בביתי ומתזנן מן נכסיי, עד די יתנסבן לגוברין" (שם שם יא). כידוע יש גם פתגמים שלשונם ארמית, כגון "ודאשתמש בתגא חלף" (אבות א:יג), "על דאטפת אטפוך" (שם ב:ו).¹⁶

ומצאנו בלשון חז"ל את השמות אסקופה ואתרוג, והרבה כיוצא בהם. השם הראשון בא מן האכדית, והשם השני שאול מן הפרסית.¹⁷ וידועות המילים קרדייקוס (משנה גיטין ז:א – καρδιακός) ואספקלריא (משנה כלים ל:ב – σπεκλάριον) שבאו מן היוונית, וכן לבלר (משנה שבת א:ג – liblarius), דלפקי (משנה כלים ה:ה – delphica) שנשאלו מן הלטינית.¹⁸ בית המדרש מחובר היה לחיים ועל כן הוא מתנהל בלשון החיים, וזו יש בה יסודות מלשונות אחרות.

10. אבל במטבע של ברכה אין כל יסוד זר; דומה אני כי בכוונת מכוון לא נשתלב בה כל יסוד ארמי או אכדי או פרסי וגם לא כל יסוד יווני או לטיני. בשיח של תפילה, שאינו שיח בין בני אדם אלא שיח בין אדם לקונו, החכמים שטבעו את מטבעותיהן של ברכות הקפידו שלא תהא בהן שום מילה זרה.

למיטב ידיעתי בכל הברכות כולן, אלו שנתקיימו עד היום ואלו שנשתכחו, לא נמצאת אלא מילה זרה אחת ויחידה, והיא המילה לְגִיּוֹן שהיא גלגול של המילה הרומאית legionis.¹⁹ שם זה נמצא במשנה פעמיים: "יד המעצד של לגיונות" [=יד הגרזן של חיילים רומיים] (משנה כלים כט:ו); "מקום הלגיונות" [=מחנה של חיילים הרומיים] (משנה אהלות יח:י), והוא מצוי עוד שש פעמים בספרות התנאים, כגון "הקסטראות והלגיונות, ר' מטמא וחכמים מטהרין" (תוספתא אהלות יח:יב).²⁰

11. והנה המילה הזאת נזדמנה בברכת נְחֻם, בתפילת העמידה של תשעה באב. מצאנו שם בתיאור ירושלים החרבה את המשפט: "ויבלעוה לגיונות ויחללוה עובדי פסילים" (זה הנוסח בירושלמי תענית ב:ב, סה ע"ג; מהדורת האקדמיה עמ' 714), ויש נוסח שונה מעט: "ויירשוה לגיונות ויחללוה עובדי פסילים" (ירושלמי ברכות ד:ג, ח ע"א; מהדורת האקדמיה ללשון עמ' 38), ובסדר רב עמרם גאון מצאנו "ויבלעוה לגיונות ויירשוה עובדי פסילים".²¹ בשלוש הנוסחאות הנ"ל מקוימת הגרסה "לגיונות",²² אבל מצאנו

16 לצורך העיון הזה לא ראיתי להביא את החומר מן הארמית על פי כתבי היד, שכן בעיקרי הדברים אין הבדלים מכריעים בין הדפוסים לכתבי היד.

17 ראה יצחק גלוסקא, "השפעת הארמית על לשון המשנה", עבודת דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ח, עמ' 170–171 (אסקופה), 187–188 (אתרוג).

18 די לרמוז לרשימת המילים – "המילים הזרות (יווניות וגם רומיות)" – שהביא ר"ח אלבק בספרו מבוא למשנה, ירושלים–תל אביב: דביר, תשי"ט, עמ' 203–215.

19 ראה אלבק שם, עמ' 209.

20 ראה פירוטם במאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (במקצת משש ההופעות בספרות התנאים נתרשב שימוש המילה, והיא מציינת גם חיילים של עמים אחרים).

21 ראה ד' גולדשמידט, סדר רב עמרם גאון, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ב, עמ' קלב (ס' צח).

עדויות גם לצורה "לגיונים" (בחתימת הרבים –ים). זו הצורה שנשתמרה בקטע גניזה: "ויבלעוה לגיונים", ²³ וזו הגרסה המובאת במדור חילופי הנוסח בסידור רס"ג. ²⁴

12. נקל לומר שהשם לגיון נקלט בעברית במשקל פֶּעֶלֹן הנפוץ מאוד בלשון, כגון שְׁלֹטֹן = שליט (משנה קידושין ג:ו), חֶשְׁבוֹן (משנה שביעית ה:ג) ועוד, וכידוע, משקל פֶּעֶלֹן מתרבה בשתי הדרכים – גם ב- וְת וגם ב- ים, בדומה לשמות זְכוּרֹן – זְכוּרֹנוֹת ("ספר הזְכוּרֹנוֹת"; אסתר ו:א), פְּתָרוֹן – פְּתָרוֹנִים ("לאלהים פְּתָרוֹנִים"; בראשית מ:ח). אין אפוא מניעה לטעון שהדוברים והמתפללים, ובכללם מנסחי תפילת "נחם", כבר לא ראו במילה הזאת יסוד זר, ועל כן היא יכלה לחדור למטבע של תפילה. אבל נראה לי יותר שבכוונת מכוון הוכנסה המילה לברכת נַחֵם. מכיוון שאין מדובר בשם כללי אלא בשם עצם פרטי המציין חיילים רומאים, רצה טובעה של הברכה לעורר בלב השומעים את זכר קלגסי רומא, בחינת "שם רשעים ירקב".

13. ברם גם כאן יש פרט מפתיע ומעניין ביותר. מצאנו בשני קטעי גניזה: "ויבלעוה לגאיונים וירשוה עובדי פסילים", ²⁵ "ויבלעוה לגאי יונים וירשוה עובדי פסילים", ²⁶ וכן מצאנו בנוסח הברכה שמביא רס"ג בסידורו (נוסח שנתקיים ונוהג בקהילות הספרדים ובני עדות המזרח עד ימינו אלה): "ויבלעוה לגאיונים וירשוה עובדי פסילים"; ²⁷ מסתבר שהנוסח לגיונים הומר בנוסח "לגאיונים" שלוקח מתהלים (קכג:ד). כידוע "לגאיונים" היא צורת הכתיב, אבל הקרי הוא "לגאי יונים", בשתי תיבות נפרדות. ²⁸ מי שהמיר את לגיונות/לגיונים בביטוי לגאי יונים, ²⁹ ודאי רמז למה שאומר המזמור על

על פי מהדורה זו מצוטט סדר רב עמרם בכל מקום להלן.

22 בנוסח תפילה לרואה את ירושלים מן הצופים מצאנו כתיב מוזר של התיבה בתוספת של האות עי"ן: "אשר בלעוה הלעגיונות, ויחללוה עובדי פסילים" (כ"י אדלר 4,2893; ראה מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ד, עמ' קמ). את הנתונים על הקטעים שאני מביא כאן בהערות 22, 23, 25, 26, 81, קיבלתי מד"ר בנימין אליצור. אני מודה לו מאוד על כך.

23 הכוונה לקטע T-S NS 152.192 (מדובר בשרידי הלכה ארץ ישראלית; ראה מ' מרגליות, שם, לפני עמ' קמח).

24 ראה סידור רס"ג (לעיל, הערה 3), עמ' שיח (במדור חילופי הנוסח).

25 כ"י אדלר 11,2209\20,694.

26 כ"י קמברידג' H 4, 19.

27 ראה סידור רס"ג, שם, הנוסח שהובא בפנים: "רחם... אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך... ויבלעוה לגאיונים" וכו'.

28 אפשר לראות שהראשון משני קטעי הגניזה, שסימניהם הובאו לעיל בהערות 25–26, מביא את צורת הכתיב והשני מביא את צורת הקרי (בתיבה אחת!).

29 גם בתפסירו לתהלים קכג:ד קשר רב סעדיה גאון בין התיבה "לגאיונים" לתיבה "לגיונות" של המשנה (ראה מהדורת הר"י קאפח על אתר, וראה גם את מאמרו של א' קאקו, "La traduction de Saadya Gaon des Psaumes 120–134", שראה אור לאחרונה בספר שערי לשון – מחקרים בעברית, בארמית ובלשונות היהודים, מוגשים למשה בר-אשר (בעריכת א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר), ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ח, כרך א – לשון המקרא, מסורה ולשון ימי

"הבוז לגאי יונים" כבוז הראוי גם ללגיונים [הרומאים] שהם גאי יונים, וגם הרחיק – בדרך אגב ואולי אפילו בכוונה תחילה – את המילה הזרה מן הברכה.

14. כללו של דבר, קו אחד בולט המבדיל בין לשון ספרות התנאים ללשון הברכות הוא היעדר היסוד הזר – לרבות היסוד הארמי – בברכות. דבריהם של רבי יהודה ורבי יוחנן בתלמוד הבבלי מקבלים תוקף רב לאור דברינו אלו. כוונתי למה שמצאנו במסכת שבת (יב ע"ב) ובמסכת סוטה (לג ע"א):³⁰ "והאמר רבי יהודה: לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי (ארמית),³¹ ואמר רבי יוחנן כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נזקקין לו [לפי]³² שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי".

אבל לא רק צרכין אין שואלין בלשון ארמי, אלא כל הברכות כולן אין בהן ארמית. ואם אין נוקטים בלשון ארמית, על אחת כמה וכמה שאין נוקטים בשונות זרות אחרות. אף הנוכחות של לשון חכמים מצומצמת או נעדרת ממש ממטבע שטבעו חכמים בברכות.³³

ב. הזיקה למקרא בלשון ובסגנון

15. ההבדל בין שתי חטיבות הספרות (ספרות חז"ל מכאן ומטבעותיהן של הברכות מכאן) אינו רק בקיומו של היסוד הזר או בהיעדרו, אלא בסימן מובהק נוסף המאפיין את לשון הברכות; הרחקתה של לשון הברכות מן היום יום בולטת גם בזיקתה היתרה אל המקרא גם בלשון וגם בסגנון. על דבר זה כבר עמדו חוקרים, אבל יש לי מה להוסיף בו. בספרות ההלכה פנו חכמים אל העברית שבפי כול, אבל בברכות המשיכו את מסורת המקרא, ובזה בוודאי השיגו פן נוסף של שגב³⁴ בלשונן של הברכות. ויש שהפנייה אל המקרא מתבטאת במיוחד ביסודות הנדירים שבו. בדבר הזה כמו אמרו טובעי מטבעה של ברכה שהמשתמש בנדיר שבמקרא משביח עוד יותר את לשונה.³⁵

16. הפעם אתמקד בברכות המגלות זיקה למקרא הן בלשון הן בסגנון (בפואטיקה), וגם

הביניים, עמ' 76–87*, לענייננו ראה הערה 4 למזמור קכג בעמ' 79*). הקשר בין "לגאיונים" ל"לגיונות" מובא גם ב"כתאב אלסבעין לפט'ה לרב סעדיה גאון" (מהדורת נ' אלוני בספר זכרון לכבוד פרופ' יצחק יהודה גולדציהר [בעריכת ד"ש לויגר, א' שייבר וי' שומוג'ן], ירושלים: ראובן מס, תשי"ח, עמ' 37).

30 הקטע מובא על פי גמרת הדפוסים.

31 חלופה זו כתובה בגמרת סוטה.

32 מילה זו נמצאת רק בגמרת סוטה.

33 ראה לעיל סוף הערה 3.

34 כאשר ע' פליגשר, תפילת שמונה עשרה (עמ' 187), מדבר על לשון העמידה של חול הוא נוקט לשון זהירה: "הם [החכמים] ניסחו את העמידה בלשון בלתי-מקושטת, מתוחה במידה סבירה אבל מאופקת, קרובה אל השגב אבל נזהרת שלא להגיע אליו". נראה לי שמשעה שהברכות אינן מנוסחות בלשון הדיבור, בהיעדר לעז המאפיין את השיח של יום יום ובפנייה אל לשון המקרא, יש כאן שגב ממש. מי שירצה יוכל להסתפק בניסוחו של פליישר שלשונן של הברכות אך "קרובה אל השגב".

35 יש לשוב ולהדגיש את מה שכבר רמזנו לעיל (בהערה 3) כי הפנייה אל לשון המקרא ואל סגנונו בולטת במיוחד בברכות השבח והבקשות ובברכות הנהנין, לעומת זאת ברכות המצוות מגלות זיקת יתר ללשון חכמים. אבל, כאמור, פרשה זו תידון בנפרד אי"ה במקום אחר.

את זאת אעשה בקצרה. לשם הדגמת הזיקה של הברכות למקרא אעסוק כאן בארבעה עניינים: [א] המובאות והשיבוצים מן המקרא, [ב] עיון קצר בברכת המילה, [ג] הערות אחדות על גושים של ברכות, [ד] דוגמה ייחודית לשימוש במקרא ובלשונו.

[א] מובאות ושיבוצי מילים מן המקרא

17. קו ברור של הזיקה למקרא במטבע של ברכה הוא השימוש במובאות ושיבוצים של ביטויים או של מילים מכלל ספרי המקרא. אפשר לדבר על שש דרכות שונות לפחות של מובאות ושיבוץ של מילים וביטויים מן המקרא. אבוא להציגם, לפרטם ולפרשם תוך הליכה מן המרובה אל הממוצע.

18. א. הסוג הראשון הוא העמדת טקסט מקראי כגוף הברכה עצמה. כלומר קוראים טקסט שלם מן התנ"ך ומסיימים אותו בנוסחה חותמת; צירוף של הטקסט המקראי³⁶ (ובניסוח מתון יותר אפשר לדבר על שיבוץ של טקסט מקראי מקיף בתוך הברכה) ושל הנוסחה החותמת מתכנים בפי חכמים ברכה. הדבר הזה מודגם יפה בשש הברכות המיוחדות שמוסיפים לתפילת העמידה בתענית ציבור, כמתפרש וכמתפרט במשנת תענית (ב:ב-ד). המשנה אומרת שם:

עמדו בתפילה מורידין לפני התבה זקן ורגיל ויש לו בנים וביתו ריקם... ואומר לפניהם עשרים וארבע ברכות, שמונה עשרה שבכל יום, ומוסיף עליהן עוד שש (משנה ב).³⁷

ואלו הן: זכרונות, ושופרות, "אל ה' בצרתה לי קראתי ויענני", "אשא עיני אל ההרים" וגו', "ממעמקים קראתיך ה'", "תפילה לעני כי יעטוף". רבי יהודה אומר: לא היה צריך לומר זכרונות ושופרות אלא אומר תחתיהן "רעב כי יהיה בארץ דבר כי יהיה" וגו', "אשר היה דברי ה' אל ירמיהו על דברי הבצרות" ואומר חותמיהן (משנה ג).³⁸

19. וכמעט שאין הדברים מצריכים כל פירוש. לפי תנא קמא בתוך שש הברכות הנוספות כלולות ארבע ברכות שהן מזמורים בתהלים, ואלו הם המזמורים קכ, קכא, קל, קב. לפי רבי יהודה כל שש הברכות הן טקסטים רצופים מן המקרא; בנוסף לארבעת מזמורי תהלים הנ"ל אומרים פרשה מספר מלכים א ח:לז ואילך, ופרשה מירמיהו יד:א ואילך במקום "זכרונות" ו"שופרות".

שתי המילים המסיימות את משנה ג "ואומר חותמיהן" מתבארות היטב במשנה ד:

36 ויפה העירתני פרופ' שולמית אליצור (במכתב מיום י"ג בתשרי תשס"ז): "ייתכן שכן הייתה נטייה (אולי עממית) באיזה שלב של התפתחות התפילה להסתפק בלשון פסוק בגופן של ברכות, וכנגד מנהג זה נקבע בירושלמי הכלל ש'אין אומ' ברכה פסוק' (ירושלמי ברכות א:ד, ג ע"ד)...".

37 כידוע, משנה ג פורטת שבע ברכות ולא שש, לפי שאחת מברכות "שמונה עשרה" ("גואל ישראל") נמנית כברכה הראשונה מתוך השבע (וראה ר"ח אלבק בהשלמות לתענית פרק ב משנה ד).

38 אין הבדל של ממש בין נוסחה של משנה זו בדפוסים לנוסח שבכתב-יד קאופמן, לפיכך הבאתי כאן את הנוסח שבדפוסים.

על הראשונה הוא אומר: "מי שענה את אברהם בהר המוריה, הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ה' גואל ישראל..." על הרביעית הוא אומר: "מי שענה את שמואל במצפה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ה' שומע צעקה..." על השביעית הוא אומר: "מי שענה את דוד ושלמה בנו בירושלים הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ה' המרחם על הארץ".

20. ובכן, למשל הברכה הרביעית היא צירוף של מזמור קכ בתהילים כגוף הברכה, ושל החתימה "מי שענה את שמואל במצפה וכו'..." בא"י שומע צעקה", כפי שניתן לראות מהטקסט המוצג בזה:

1 שִׁיר הַמַּעֲלוֹת:	
2 אֵל ה' בְּצִדְתָּה לִי	קָרָאתִי וַיַּעֲנֵנִי.
3 ה' הֲצִילָה נַפְשִׁי מִשְׁפַּת שָׁקָר	מִלְּשׁוֹן רָמְיָה.
4 מֶה יִתֶּן לְךָ וְמֶה יִסִּיף לְךָ	לְשׁוֹן רָמְיָה.
5 חָצִי גִבּוֹר שָׁנוּנִים	עִם גִּחְלֵי רִתְּמִים.
6 אוֹיֵה לִי כִי גִרְתִּי מִשָּׁךְ	שָׁכַנְתִּי עִם אֲהָלֵי קָדֶר.
7 רַבַּת שָׁכְנָה לָהּ נַפְשִׁי	עִם שׁוֹנָא שְׁלוֹם.
8 אָנִי שְׁלוֹם וְכִי אֲדַבֵּר	הִמָּה לְמַלְחָמָה.

מי שענה את שמואל במצפה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ה' שומע צעקה.

לשון אחר: תוספת החתימה מעבירה את המזמור מקטגוריה של קריאת פרק בתנ"ך לקטגוריה של מטבע שטבעו חכמים בברכה. ואין אמירתו כאמירת שיר של יום בפי הלוויים או כקריאת מזמור תהלים בזמירות של שחרית, אלא כמו כל ברכה שהמתפלל אומר.

אם כן, הסוג הראשון של המובאות כולל מובאות ארוכות מן המקרא, העשויות להקיף מזמור תהלים שלם או פרשה שלמה מספר אחר במקרא.

21. ב. הסוג השני הוא מובאה מפורשת של פסוק או של מספר פסוקים מן המקרא. בתוך הברכה עצמה מצוין בפירוש שציטטה לפנינו. המובאה מוצגת באחת הלשונות "שנאמר", "ונאמר", "כאמור", "ככתוב" וכיו"ב; כמו הפסוק שנשתלב בברכת הארץ שבברכת המזון "ככתוב (או כאמור): 'ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך'" (דברים ח:י).³⁹ וידועות לכול סדרות המובאות המפורשות הרבות שנכללו בברכות "מלכויות, זיכרונות ושופרות" במוסף של ראש השנה. הללו מוצגות כידוע באמצעות מילות הצעה "ככתוב בתורתך...", "ובדברי קדשך כתוב לאמור..."

39 הבאתי כאן את הנוסח הנוהג בדורותינו המשלב את הפסוק מדברים (ח:י). הספרדים נוקטים "כאמור" לפני הפסוק, והאשכנזים אומרים "ככתוב". בסידור רס"ג (עמ' קב) נוסח הברכה קצר ואין בה הזכרה של הפסוק הזה, וכך הוא גם בסדר רב עמרם גאון (עמ' מה); אין שם שילוב של הפסוק.

(במובאות מתהלים), "ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר..."⁴⁰ תספיק לנו כאן הדגמה קצרה מברכת מלכויות: "ככתוב בתורתך: 'ה' ימלך לעלם ועד'" (שמות טו:יח); "ובדברי קדשך כתוב לאמר: 'כי לה' המלוכה ומ'של בגוים'" (תהלים כב:כט), "ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר: 'כה אמר ה' מלך ישראל וגואלו'" וכו' (ישעיהו מד:ו).

22. ג. הסוג השלישי הוא המובאה הלא מפורשת. כלומר מדובר בציטטה של פסוק מן המקרא בלא ציון שזו מובאה, ומי שלא יעיין היטב לא יחוש שעומד לפניו ציטוט. דוגמה ידועה מצויה בברכת "הזן" בברכת המזון: "הזן את העולם כולו בטובו בחן בחסד וברחמים, הוא נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו, ובטובו הגדול תמיד לא חסר לנו" וכו'. בתוך הרצף של שלושת המשפטים הנ"ל נשתלב כידוע "נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו"⁴¹ (תהלים קלו:כה). הנה שתי דוגמות נוספות: (א) בברכת היוצר (הברכה הראשונה לפני קריאת "שמע" של שחרית) נשתלב הפסוק מתהלים (קד:כד): "מה רבו מעשיך ה' כלם בחכמה עשית מלאה הארץ קנייך", ובברכת "גאל ישראל" ("אמת ואמונה") שלאחר קריאת שמע של ערבית, בנוסחאות שונות, שולב פסוק מאיוב בשינוי קל:⁴² "ה'עשה גדולות עד אין חקר נסים ונפלאות עד אין מספר"; בפסוק עצמו כתוב "עשה גדלות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר" (איוב ט:י).⁴³ מוכרת עוד יותר הדוגמה מברכת הרפואה, ובה משולב משפט שלם מן המקרא: "רפאני ה' וארפא הושיעני ואושעה כי תהילתי אתה" (ירמיהו יז:יד), שנשתנה שינוי קל מגוף המדבר למדברים בתפילת העמידה: "רפאנו ה' ונרפא..."⁴⁴.

23. ד. הסוג הרביעי הוא השיבוץ של ביטויים בני מילים מספר כצורתן בתוך גוף הברכה או בחתימתה, כגון "מתיר אסורים", "זוקף כפופים"⁴⁵ (תהלים קמו:ז-ח) או "ומפליא לעשות"⁴⁶ (שופטים יג:יט), שנשתבצו בתוך חתימותיהן של ברכות. אבל יש שנשתבצו ביטויים שלא כצורתם. למשל, שתי מילים מן הפסוק "שם שם לו חק ומשפט ושם נסהו" (שמות טו:כה) משולבות, כידוע, בברכת המילה בביטוי "וחק ב'שאר שם",⁴⁷ ואין צורך להרחיב את הדברים.

40 הלשונות שהובאו כאן תואמים את הממצא בסדר רב עמרם גאון (עמ' קמב), אבל סידור רס"ג נוקט לשונות אחרים בהבאת הפסוקים. בברכות מוסף של ראש השנה, למשל בברכת מלכויות (עמ' רכא-רכב), מצאנו: "ככת' בתור" (=ככתוב בתורה), "ובדברי קדשך כתוב", "ועל ידי עבדיך הנביאים (!) נאמר".

41 במובאה מברכת המזון שהבאתי לעיל נקטתי את הנוסח המהלך. בסדר רב עמרם גאון (עמ' מה) מובא אך חלק מן הפסוק "נותן לחם לכל בשר". בסידור רס"ג (עמ' קב) הנוסח קצר מאוד, ואין מובאה מן המקרא.

42 אך בנוסחאות אחרות המהלכות בדורנו השילוב הזה איננו. ואכן בסדר רב עמרם גאון (עמ' נב) ובסידור רס"ג (עמ' כז) אין הפסוק הזה כלול בברכה זו.

43 ראה גם איוב ה:ט.

44 בסדר רב עמרם גאון (עמ' כה) מופיעות רק המילים "רפאנו ה' ונרפא הושיענו ונושעה" בלא ההמשך "כי תהילתנו אתה".

45 ראה ב' ברכות ס ע"ב, וכן בסדר רב עמרם גאון (עמ' ב) וסידור רס"ג (עמ' פח).

46 ראה ברכות שם, סדר רב עמרם גאון שם וסידור רס"ג שם.

47 ראה להלן, § 31 [עמ' מ].

24. ה. בסוג החמישי אני מתכוון לביטויים שנתנסחו בהשראת לשונות מן המקרא. ידועה החתימה "אֱזָר יִשְׂרָאֵל בַּגְּבוּרָה", ⁴⁸ שנטבעה בהשראת "נאזר בגבורה" (תהלים סה:ז). המקרא מדבר על ה' כמי שאוזר את עצמו בגבורה, ומן הביטוי הזה בא מנסח הברכה ומכנה אותו "אוזר ישראל בגבורה". יש עוד ביטויים כאלה בהשראת המקרא, ועוד אציין כיוצא בהם להלן ואדון בהם. ⁴⁹

25. ו. בסוג השישי והאחרון אני מתכוון לאוצר המילים של הברכות בכללותו. במיוחד בולטת התופעה שמילים שאינן שגורות במקרא ונעלמו מלשון חכמים משתבצות בלשון הברכות. להלן אדגים את התופעה בצורה מפורטת בשני השמות צֶאֱצָאִים וְשֶׁאֵר. (כדבר הזה אפשר לומר גם על מילים שנידונו בסעיפים אחרים, כגון אֱזָר בהשראת נֶאֱזָר שהובאה ב §24, או בשימוש הייחודי בצורת הפועל הנדירה וְהִשְׁיֵאֲנוּ – הצורה הנדירה של בניין הפעיל של השורש נש"א כמובא להלן ב §§40–41).

26. השם צֶאֱצָאִים הוא מה שאנו רגילים לקרוא plurale tantum, שם המזדמן או הנוהג בצורת הרבים בלבד (כמו נְעוּרִים, בְּחוּרִים, זְקוּנִים, חַיִּים ודומיהם). שם זה נקרה במקרא אחת עשרה פעמים – שבע הופעות בספר ישעיהו וארבע באיוב, כגון "ונודע בגוים זרעם וצאצאיהם בתוך העמים" (ישעיהו סא:ט), "וידעת כי רב זרעך וצאצאיך כעשב הארץ" (איוב ה:כה). השם צֶאֱצָאִים אינו משמש כלל בלשון חז"ל, ⁵⁰ אבל הוא נשתלב כידוע במטבען של שלוש ברכות:

(א) "והערב נא ה' אלהינו את דברי תורתך בפנינו ובפיפיות עמך בית ישראל, ונהיה אנחנו וצאצאינו וצאצאי עמך בית ישראל". ⁵¹

48 ראה ההפניות בהערה 45 לעיל.

49 ראה להלן הדוגמות המתפרטות ב §35, 40–41 [עמ' מג, מו].

50 הוא מצוי גם במשלי בן סירא, למשל "בבריתם עמד זרעם, וצאצאיהם..." (בן סירא מד:12; וראה גם מז:20 [מז:29 במהדורת מ"צ סגל]). מצאנוהו גם בקומראן: "ויורישנה לצאצאיי" (185קט 1 עמ' 2 שורה 13 ועוד 7א לפחות). בספרות חז"ל הוא מצוי שלוש פעמים שהן אחת: פעם אחת בתוספתא בברכת המילה, ועוד פעמיים בהופעות של ברכה זו בהיקריותה בירושלמי ובבבלי, כפי שאנו מציינים כאן, ועוד פעם אחת בברכת התורה כפי שאנו מציינים להלן; כמו כן מצאנוהו פעם אחת בתוך האיחול "שיהיו צאצאי מעיך כמותך" (ב' בבא מציעא קז ע"א), שנשתלב בו הביטוי המקראי "צאצאי מעיך" (ישעיהו מח:יט), ויש לכאורה הופעה נוספת: "לפי שאי אפשר לו לצאת ידי צאצאי שמן" (כ"י וינה, תוספתא מקואות א:ג), אבל מדובר בשיבוש ברור. הגרסה הנכונה היא "צחצוחי שמן" (ראה ר"ש ליברמן, תוספתא ראשונים, חלק ד: מקואות-עוקצין, ירושלים, תרצ"ט, עמ' 2). תיקון הגרסה הנ"ל צוין בפירוש במאגרי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.

51 ראה ב' ברכות דף יא ע"ב; במהדורת האקדמיה ללשון (המבוססת על כ"י אוקספורד 366) הגרסה היא "בצאצאינו ובצאצאיהם". בסדר רב עמרם גאון (עמ' ג) שונה סדר המילים, ולענייננו מצוי שם הצירוף "ונהיה אנחנו וצאצאינו מיודעי שמך...", וכן מצאנו בשינוי קל בסידור רס"ג (עמ' שנח): "ונהיה אנחנו וצאצאינו יודעי [שמך]". כידוע, מצוי גם נוסח מורחב לעיפה במקצת מסידורי הספרדים ובני עדות המזרח: "וצאצאינו וצאצאי צאצאינו וצאצאי עמך בית ישראל".

(ב) "אשר קידש ידיד מבטן וחוק בשארו שם וצאצאיו חתם באות ברית קודש..."⁵².
(ג) בברכת "זכרונות" במוסף של ראש השנה, הקטע החותם את הפסקה הראשונה "אתה זוכר (זכור)⁵³ מעשה עולם", לפני הבאת עשרת פסוקי זיכרונות של הברכה אנו קוראים: "וגם את נח באהבה זכרת... על כן זכרנו בא לפניך ה' אלהינו להרבות"⁵⁴ זרעו כעפרות תבל וצאצאיו כחול הים"⁵⁵.

27. השם שֶׁאֵר מופיע במקרא שש עשרה פעמים בשתי הוראות: (א) בְּשֶׁר, כגון "אם יכין שֶׁאֵר לעמו" (תהלים עח:כ); (ב) בהשאלה בהוראה "קרוב משפחה", כגון "כי אם לְשֶׁאֵרֵי הקרוב אליו" (ויקרא כא:ב). גם מילה זו נעלמה כליל מספרות התנאים ואינה משמשת עוד בלשון חז"ל, אלא בזיקה לפסוקי מקרא.⁵⁶ אבל היא מצויה בברכת המילה:⁵⁷

(א) בהוראת בְּשֶׁר מצאנוה בראשית הברכה: "אשר קידש ידיד מבטן וח'ק בְּשֶׁאֵרֵי שֶׁם", שיעורה של הפסוקית האחרונה הוא 'ומצוות המילה שֶׁם בבְּשֶׁרֵי של הידיד'.

(ב) בהוראה "קרוב משפחה" היא מופיעה בחלק השני של הברכה "על כן בשכר זאת אל חי חלקו צורנו צִוָּה [צִוָּה]⁵⁸ להציל ידידות שֶׁאֵרֵנו משחת". בנוסח צִוָּה אנו מביעים

52 ראה להלן, § 31, עמ' מ ואילך.

53 הנוסח זְכוּר מובא בסידור רס"ג (עמ' רכב).

54 יושם נא לב לממר השירי בניסוח המשפט: יש כאן תקבולת כדרך השירה המקראית "להרבות זרעו כעפרות תבל / וצאצאיו כחול הים". כל האמירה הזאת מיוסדת על צירופים ולשונות מן המקרא: הצגת השמות המקבילים "זרעו / וצאצאיו" מבוססת על כמה פסוקי מקרא, כמו שמצאנו בשני הפסוקים שהובאו מישעיהו ומאיוב לעיל בסעיף זה. הביטוי "עפרות תבל" לקוח ממשלי (ח:כו), והצירוף "כחול הים" מצוי במקרא כמה וכמה פעמים (כגון בראשית לב:יב).

55 ראה סדר ר"ע גאון (עמ' קמג) וסידור רס"ג (עמ' רכג).

56 השם שֶׁאֵר מצוי גם בבן סירא (שבע הופעות), כגון "בנות לך נצור שארם ואל תאיר אלהם פנים" (ז:כד [מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 9]) ועוד, והוא מצוי פעמים מספר במגילות מדבר יהודה, כגון במגילת ברית דמשק: "ולא ימעל איש בשאר בשרו" (עמ' 6 שורה 20 ועוד). בכל תשע הופעותיו בספרות התנאים ניכרת זיקתו של השם שֶׁאֵר לפסוקי מקרא, כגון "כל שאר בשר שהוא 'בל יבוא'" (משנה יבמות ד:יג), "'שארה כסותה' (שמות כא:י), לפי שארה תהא כסותה" (מכילתא דרשב"י כא:י), "על מנת שאין ליך עלי שאר כסות ועונה, הרי זו מקודשת ותנאו בטל" (תוספתא קידושין ג:ז).

57 ראה שלוש ההפניות אל ספרות חז"ל להלן בראש § 30 [עמ' מ], וראה גם סדר ר"ע (עמ' קעט). בסידור רס"ג (עמ' צח-צט) מצאנו "בשארו... ידידות שאירתנו", אבל במדור חילופי הנוסח הובאה הגרסה "שארנו" במקום "שאריתנו".

58 ראה מה שהביא המהדיר בסידור רס"ג (עמ' צט) בהערות: "ונשאל רב האיי 'אם ציוה או צִוָּה, והשיב ציוה ולא צוה'" (העיטור הל' מילה ח"ד), וראה מ' קיסטר, "נוספות למאמר 'בשולי ספר בן סירא'", לשוננו, נג (תשמ"ט), עמ' 36-53 (להלן קיסטר, נוספות); בעיונו בעמ' 36-37 חיזק קיסטר את משקלה של הגרסה שהביא וידר (בלא הפועל משורש צו"י): "אל חי חלקנו להציל ידידות שארנו משחת". יפה הציע קיסטר לראות את שם הפועל "להציל" כמשמש במקום פועל נטוי או בינוני כנוהג בספרי המקרא המאוחרים ובמגילות קומראן. שימוש זה של שם הפועל נדחה ברבות הימים מן העברית ועל כן ניתוספה הצורה ציוה (צוה) (עיין היטב בדברי קיסטר שם, לרבות בעדויות ובספרות שהוא מביא).

ביטחון שהקרוב שלנו, הרך הנימול, ינצל ממות ומירידה אל שחת בעקבות מעשה המילה; בנוסח צוה אנו מתפללים שהרך הנימול ינצל ממות ומירידה אל השחת.

28. ברור כי המובאות והשיבוצים מן המקרא לשישה סוגיהם, שהבאתי לעיל – (א) מזמור שלם או פרשה מן המקרא כגוף הברכה, (ב) מובאה מפורשת, (ג) מובאה לא מפורשת, (ד) שיבוץ של ביטוי מן המקרא כצורתו או בשינוי קל, (ה) ניסוח מחודש בהשראת המקרא, (ו) שימוש במילים מקראיות ובמידה ניכרת גם היזקקות למילים נדירות מן המקרא – מראים פן מכריע בלשונן של ברכות.

[ב] הסגנון והפואטיקה

29. שתי התופעות שדיברנו עליהן עד כה – היעדר הלעז והזיקה למקרא בלשון – מרחיקות את מטבעה של ברכה הרחק מלשון חכמים, מנתקים אותה מלשון הדיבור ומשווים לה שֶׁגֶב מיוחד.⁵⁹ אבל בזאת לא אמרנו הכול, אם לא נעמוד במקצת על כמה מקווי הסגנון שבמטבע של ברכות. לשם כך אוסיף דברים קצרים, תוך הדגמה מברכת המילה ומגושים של ברכות.

ברכת המילה

30. נוסח ברכת המילה ידוע לנו לא רק מסידורים קדמונים, ובכלל זה מסידורי הגאונים,⁶⁰ אלא מן התוספתא (ברכות ו:יג), מן התלמוד הירושלמי (ברכות ט:ד, יד ע"א) ומן התלמוד הבבלי (שבת קלז ע"א). יש כידוע הבדלים בין הנוסח שבשלושת המקורות הנ"ל, אבל לא אעמוד עליהם כאן, ולא אשוב לומר כאן דבר על ענייני הלשון. מבקש אני להעיר על שלושה פנים בלבד המשווים לטקסט הזה אופי פיוטי⁶¹ כמקובל בשירת המקרא ומעבר לה (נוסח הברכה המובא להלן הוא על פי תוספתא ברכות ו:יג, מהדורת הגר"ש ליברמן, עמ' 37).

31. א. התקבולת. נקל לראות שמנסח הברכה בנה כאן בשלושת הטורים הפותחים תקבולת משלימה:

- אשר קידש ידיד מבטן

- וחוק בשארו שם

- וצאצאיו חתם באות (ברית קודש)

שלושת הטורים מספרים על כינון מצוות הברית כשכל פועל בעבר מקדם אותנו שלב אחד. תחילה קידש את הידיד, אחר כך שם את החוק ואחר כך חתם את הצאצאים באות הברית. גם אם שלושת הטורים אינם שווים באורכם,⁶² הצעתם כרצף פעולות בסדר עולה בנויה במתכונת שירית ברורה.

59 ראה לעיל, הערה 34.

60 ראה סדר רב עמרם גאון עמ' קעט וסידור רס"ג עמ' צח–צט.

61 כבר כתב קיסטר במאמרו "בשולי ספר בן סירא", לשוננו, מז (תשמ"ג), עמ' 126 (להלן קיסטר, בשולי ספר ב"ס): "ברכה זו – שאינה אלא אחד הפיוטים הראשונים הידועים לנו", והוסיף ודיבר שם על "עומס הלשון הספרותית" בברכה הזאת.

62 ראה קיסטר, נוספות, עמ' 36, החושב שהמילים "ברית קודש" הן תוספת מאוחרת.

32. ב. משנה ה' הוראה. פן נוסף הוא תופעת כפל ההוראה, כלומר שימוש במילה בשתי הוראות נבדלות. ואכן כאן מצאנו שהמילה שָׁאָר משמשת, כאמור, בשתי הוראות, תחילה בהוראת בָּשָׂר ("וְחָק בְּשָׂאָרוֹ שֵׁם"), ואחר כך במשמעות קרוב משפחה ("צוה להציל ידידות שְׂאֲרָנוֹ"). זה מעשה פואטי שכתובה עניינית נזהרת ממנו, אבל מי שמבקש להנאות את אלהיו, בחינת "זה אלי ואנוהו", עושה שימוש באמצעים ספרותיים כאלה. יתרה מזאת, כאשר נוספה השורה "למען בריתו אשר שם בבשרנו"⁶³ חשב כותבה על הזיווג של שָׁאָר בשתי הוראותיה. מאחר שזה עתה השתמש "בידידות שְׂאֲרָנוֹ" במשמעות קרוב משפחה, לא חזר להשתמש בְּשָׂאָר בהוראת בָּשָׂר אלא פנה אל המילה בְּשָׂרָנוֹ, המחזירה אותנו לראשית הברכה "חוק בשָׂאָרוֹ שֵׁם". פתח בשימת החוק בבשר וסיים בו, ונמצא מביע את הבשר בשתי מילים נפרדות: שָׁאָר ("בְּשָׂאָרוֹ") וּבָשָׂר ("אשר שם בבשרנו").⁶⁴

33. ג. הכינוי. לשני הפנים הנ"ל – התקבולת וכפל ההוראה – מצטרף פן נוסף, השימוש ביסוד "פייטני" כאמצעי ספרותי, כוונתי לכינוי יָדִיד (יָדִיד).⁶⁵ אין ספק שהשימוש בכינוי מְשֻׁה לכול כתיבה ממד חידתי, וגם ממד זה יש לו הבט פואטי. שלא כמו כינויים אחרים, שהם שקופים, כגון איומה ("כנסת ישראל"), אזרח (אברהם אבינו), מְשֻׁי (משה רבנו) ודומיהם, הכינוי יָדִיד נותר בחידתיותו במידת מה עד היום. גדולי העולם נחלקו בפירוש כוונתו. רבנו תם (ב' שבת קלז ע"ב ד"ה "ידיד מבטן") אומר שמכוון בו לאברהם שנקרא "ידיד" במקום אחר. הוא מתכוון לסוגיה במנחות דף נג ע"א–ע"ב, האומרת: "יבוא ידיד בן ידיד, ויבנה ידיד לידיד בחלקו של ידיד ויתכפרו בו ידידים". הגמרא ממשיכה ואומרת שם: "יבוא ידיד" – זה שלמה [ידידיה]... 'בן-ידיד' – זה אברהם".⁶⁶ לעומת זאת רש"י (שבת שם, ד"ה "אשר קידש ידיד מבטן") אומר שהידיד הוא יצחק דווקא: "יצחק קרי ידיד על שם 'את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק'" (בראשית כב:ב). רעה שלישית הביע רב שרירא גאון, האומר כי "ידיד זה יעקב, דכתיב ב'ה' וְאוֹהֵב אֶת יַעֲקֹב" (מלאכי א:ב), והוא המקודש מן הבטן ועודנו במעי אמו (הדברים

63 שורה זו נמצאת בכבלי (שבת קלז ע"א) ובסדר רב עמרם גאון (שם), וראה מה שהובא בהערות בסידור רס"ג (עמ' צט) בתשובת רב שר שלום. אבל בנוסח הקדום יותר, שנשתמר בתוספתא (שם שם) ובירושלמי (שם שם), היא חסרה.

64 אילו היה זה נוסח קדמון היינו מוסיפים את השימוש בנרדפים בָּשָׂר/שָׁאָר כמאפיין סגנוני של הברכה בניסוחה המקורי. יש לזקוף אפוא את השימוש בנרדפים לבעל התוספת.

65 לניקודה של התיבה – יָדִיד או יָדִיד – ראה מאמרי "יָדִידָהּ", 'וה' אָהֵבוּ': המילה ידיד – תצורה ומשמעות, תשורה לעמוס: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא מוגשת לעמוס חכם (בעריכת מ' בר-אשר, נ' חכם וי' עופר), אלון שבות: תבונות, תשס"ז, עמ' 449–472 (להלן בר-אשר, ידיד). עניין הניקוד ("תצורת המילה") נידון שם, בעמ' 464–472.

66 שנים הרבה תהיתי מדוע לא הביא רבנו תם את הפסוק "זרע אברהם אוהבי" (ישעיהו מא:ח), שהרי רק אברהם נתכנה במקרא אוהבו של מקום, עד שנחברר לי שהשם יָדִיד עניינו אָהֵב ולא אוֹהֵב; כך מתפרש השם במקרא עצמו, וכך גם חשבו ופירשו רוב הראשונים (ראה בר-אשר, ידיד, עמ' 450–464: "משמעות המילה"). דרך אגב נעיר שר"ת מצא בברכה רמז לשלושת האבות: ידיד – אברהם, בשארו – יצחק, וצאצאיו – יעקב (עי"ש).

מובאים בערוך בערך יָדִיד.⁶⁷

הסיתום שסתם מחבר הברכה בהשתמשו בכינוי יָדִיד, בלי לפרש באופן ברור במי מן האבות מדובר,⁶⁸ הוא מסימני הפואטיקה בפיוט. כאן לפנינו שלב מוקדם שלפני הפיוט.⁶⁹ וראוי לציין את הקשר שיצר מחבר הברכה בין "ידיד", אחד האבות, ובין הרך הנימול המתקרא "ידידות שארנו". בזה הוא חיבר את מעשה הברית של התינוק בכל מעמד של ברית אל הברית של אבות האומה. יש עוד מה להוסיף כאן בעניין ברכת המילה, אך די לנו במה שאמרנו כאן.⁷⁰

גושי ברכות

34. אומר עתה הערות קצרות על כמה גושי ברכות ועל הממד הלשוני ועל הממד הסגנוני-הפואטי המתגלה בהן.

בבלי ברכות (דף ס ע"ב) מוצעת כידוע סדרת ברכות, המכונה בידי רס"ג "ברכות

67 ראה בר-אשר, ידיד, עמ' 457–459. ומן הראוי לציין שהדעה שהכינוי "ידיד" מכוון ליעקב כבר הובעה כחמש מאות שנה לפני רב שרירא גאון. היא נמצאת בפתיחה לסדר העבודה ליום הכיפורים, מידי מחבר אנונימי. הפיוט מתוארך במאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית לשנת 500 בקירוב. אנו קוראים שם: "ממנו הוצאת ידיד מבטן זה יעקב שקראתו בכור" (זה הנוסח במאגרים הנ"ל; הפיוט כבר נתפרסם כמה פעמים בעבר, ראה למשל J. Elbogen, *Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes*, Berlin, 1907, p. 116; צ' מלאכי, בנועם שיח – פרקים בתולדות ספרותנו, לוד: מכון הברמן למחקרי ספרות, 1983, עמ' 99).

68 כנגד הדעה שהידיד הוא יעקב (כמו שמצאנו בסדר העבודה הנזכר בהערה שלפני זו וכפי שאמר רב שרירא גאון) ראוי לא לנתק את ברכת המילה ממה שמצאנו במשלי בן-סירא (מד: 19–20): אברהם אב המון גוים לא נתן בכבודו מום אשר שמר מצות עליון ובא בברית עמו בבשרו כרת לו חק ובניסוי נמצא נאמן

(ראה ספר בן סירא: המקור קונקורדנציה וניתוח אוצר המילים, הוצאת מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית והיכל הספר, ירושלים, תשל"ג, וכן מובא במהדורתו של מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ט, עמ' שכז). מ"צ סגל הוא הראשון שהעיר בספרו על בן סירא (עמ' עח) על הקשר בין "בבשרו כרת לו חק" לביטוי "וחוק בשארו שם". ראה גם מה שכתב קיסטר, בשולי ספר ב"ס, בהערה 3 בעמ' 125–126.

69 כבר העיר קיסטר, נוספות, בהערה 8 בעמ' 37: ש"גם בשרידי שירות שבתלמוד מרובים הכינויים", כגון "אוהבי שרידים יושבי רקת צאו וקבלו הרוגי עומק" (ב' מגילה ו ע"א). ברכת המילה המתועדת כבר בספרות התנאים מספקת דוגמה מצוינת לשימוש בכינוי.

70 בסוף העיון הקצר הזה בברכת המילה אדגיש דבר שכבר אמרתי אותו במקום אחר, ועוד תבוא השעה להרחיבו: ברכת המילה – כמו מעט ברכות אחרות, כגון ברכת הלבנה, ברכת הבתולים, הקטע "לא לברוך נעימות יתנו" וכו' בברכת היוצר, "אמת ויציב", שלוש הברכות מלכויות, זיכרונות ושופרות ועוד – מנוסחת בפיוט בלשון שירית גבוהה. יש בהן תקבולות ושאר הסממנים של לשון השירה (וראה מה שנאמר לעיל בהערה 54 על התקבולת שהובאה שם מברכת "זיכרונות" במוסף של ראש השנה), שלא כרוב הברכות שיש בהן סממנים של פרוזה גבוהה. עם זאת, בעיון הכולל לא ראיתי לפסוח על הסוג הזה – הברכות שלשונן וסגנונן הם שיריים – בבירור מטבען של ברכות.

הפעולות", ⁷¹ בכללן מצויות ארבע "ברכות ההיפוכים": ⁷² "פוקח עורים", "מתיר אסורים", "מלביש ערומים", "זוקף כפופים" (זה סדרן של ארבע הברכות בבבלי ברכות דף ס ע"א. ⁷³ ולא אכנס כאן לסדר שבו נאמרות הברכות הללו במנהגים השונים בדורות האחרונים). דיון יפה ומעמיק דנה בהן דליה ש' מרקס בעבודת הגמר ובעבודת הדוקטור שלה, אף היא חיברה בין מה שאומר כל אדם בבוקר ובין מעשה הבריאה בספר בראשית. ⁷⁴

35. הכול יודעים ששלוש מארבע הברכות הנ"ל נחתמות במטבעות שנלקחו מתהלים קמו:ז–ח ("עושה משפט לעשוקים נותן לחם לרעבים ה' מתיר אסורים. ה' פוקח עורים ה' זוקף כפופים ה' אוהב צדיקים"). לעומת זאת, הביטוי "מלביש ערומים" אין כמותו במקרא. יפה אמרה ד' מרקס שעניין הלבשת ערומים רומז לסיפור אדם וחוה, אבל הוסיפה שם ואמרה: "מטבע הלשון 'מלביש ערומים' אינו מופיע במקרא כצורתו (בדברי הימים ב כח:יד נאמר: 'וכל מעֲרוֹמֵיהֶם הִלְבִּישׁוּ'). לעומת זאת... הוזכר עניין הלבשת אדם וחוה על ידי האלהים אחרי קללתו אותם" (בראשית ג:כא). ⁷⁵ אך נראה לי שהדברים מחייבים אמירה אחרת וניסוח אחר.

כבר בשנת תשל"ט ⁷⁶ הצבעתי על תלותו של הביטוי "מלביש ערומים" בסיפור הבריאה לדיוקו, ואין צורך ללכת לספר דברי הימים. בידוע שפרשת הלבשת אדם וחוה פותחת בבראשית ב:כה ומסתיימת בפרק ג פסוק כא. כך פותח הסיפור "ויהיו שניהם עֲרוֹמִים האדם ואשתו ולא יתבוששו" (ב:כה), והוא נחתם בפסוק "ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וַיִּלְבָּשֵׁם" (ג:כא). שם העצם הפותח את הסיפור הוא עֲרוֹמִים, והפועל המסיים הוא וַיִּלְבָּשֵׁם. נראה שאפשר לעקוב כאן אחרי צמיחת מטבע הברכה שאנו עוסקים בו. מנסח הברכה קרא את הסיפור בבראשית וסיכם אותו אל נכון בכותרת מְלָבִישׁ עֲרוֹמִים. אפשר לומר כי הביטוי "מלביש ערומים" אינו מובאה מן המקרא, אבל הוא בהשראת המקרא. נוכל לומר כי טובע מטבעה של ברכה זו קרא את הסיפור בבראשית וסיכם אותו היטב בביטוי המצרף את הפועל המסיים אותו (וַיִּלְבָּשֵׁם <מְלָבִישׁ) עם השם הפותח אותו (עֲרוֹמִים). ⁷⁷

36. בסיכומי של העניין נוכל לומר כי ארבע החתימות – "פוקח עורים", "מתיר אסורים", "זוקף כפופים" ו"מלביש ערומים" – הופכות את ארבע הברכות למעין פיוט

71 ראה סידור רס"ג, עמ' פז ואילך.

72 ראה מרקס, עבודת דוקטור, עמ' 74–83.

73 בסדר רב עמרם גאון (עמ' ב) באות הברכות בסדר אחר (פוקח עורים, זוקף כפופים, מלביש ערומים, מתיר אסורים; וראה מדור חה"נ שם). גם סידור רס"ג (עמ' פח) מציגן בסדר אחר (מתיר אסורים, פוקח עורים, זוקף כפופים, מלביש ערומים).

74 ראה מרקס, עבודת דוקטור, למשל עמ' 80.

75 ראה מרקס, שם, עמ' 83 הערה 71.

76 בהרצאה שנשאתי באוניברסיטת ברנדייס בארה"ב על "ברכות השחר", בסמינר על הספרות התלמודית של פרופ' ראובן קימלמן.

77 וכבר אמרתי שטובעי הברכות נטלו את הביטוי "נאזר בגבורה" וגלגלוהו אל "אוזר בגבורה", שכן זה מה שהתבקש להם למנסחי הברכה.

קצר בן ארבעה בתים הוזהים בשש מילותיהם הראשונות – ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם – וזהים במבנה הדקדוקי של מרכיביהם האחרונים. מרכיבים אלו בנויים במתכונת אחת: צורת בינוני פֶּעִיל (פוקח, מתיר, זוקף, מלביש) ולאחריה בא משלים מושאי: עורים, אסורים, כפופים, ערומים; ארבעת אלה הם שמות עצם או צורות בינוני סביל, המציינים פגם גופני או חסרון חולף.⁷⁸ לפנינו שירה פשוטה, אבל זו שירה במיטבה. וגם זאת, טובע מטבעה של הברכה הזאת רמז למעשה הבריאה וחיבר את המתפלל למעשה בראשית.

37. סדרת "ברכות ההיפוכים" אינה הסדרה היחידה של ברכות; יש עוד כמותה. הצד השווה לכל הסדרות הוא שהצבתן של ברכות בעלות מבנה דומה זו ליד זו הופכת אותן יחידה ספרותית אחת, כעין פיוט קצר. כך מצאנו כידוע גם בברכות המבחינות: "שלא עשני גוי", "שלא עשני עבד", "שלא עשני אשה"⁷⁹ או כנוסח הקדמון "שלא עשני גוי", "שלא עשני בור", "שלא עשני אשה". אבל לא בהן אני בא לעסוק כאן. מבקש אני לברר בהרחבה את עניינו של גוש אחד, הבנוי משתי ברכות בלבד:⁸⁰

אוזר ישראל בגבורה
עוטר⁸¹ ישראל בתפארה

לא אוסיף דבר על מה שאמרתי על הברכה הראשונה "אוזר ישראל בגבורה",⁸² אתמקד בקצרה בברכה השנייה.

38. אציין כי ד"ר ד' מרקס אמרה דברים חשובים באשר לגוש ברכות זה, אך אין אצלה עיון של ממש בניסוחה של הברכה השנייה. היא לא עמדה על כמה מן הקשיים בלשון

78 פסחתי כאן על הברכה "מגביה שפלים" (סדר רב עמרם גאון עמ' ב וסידור רס"ג עמ' פח, וכן הוא בסידור רב נטרונאי נראה י' ברודי, תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, ירושלים: מכון אופק, תשנ"ד, עמ' 108), שנתקיימה בנוסחאות מאוחרות, כגון סידור פראג רע"ו, אבל כבר הקדמונים הסירוה (ראה סדר רב עמרם שם בהערה לשורה 16 וסידור רס"ג שם בהערה לשורה 13), ויעוין ברשימות המקבילות של מטבעות כאלה שהביא היינימן, התפילה (עמ' 40–41), וממנו הביאתם גם מרקס, שם, עמ' 83, הערה 72.

79 זה הנוסח בסדר רב עמרם גאון (עמ' ב), אלא ששם המילה החוזרת "עשני" נכתבת "עשאני" באל"ף; בסידור רס"ג (עמ' פט) מצאנו סדר אחר לשלוש הברכות הללו, והנוסח הוא "שמתני" במקום עשני (ולא אעסוק כאן בזיקתן של הברכות הללו ללשון חז"ל בשימוש במילית ש).

80 ראה ב' ברכות ס ע"ב. אציין כי הברכות המבחינות עומדות במרכז עיונו הנרחב של י' תבורי, "The Benedictions of Self-Identity and the Changing Status of Women and of Orthodoxy", כנישתא, א (תשס"א), עמ' 107–138.

81 סידור רס"ג (עמ' פח) מביא את הנוסח "עוטר ישראל בתפארה", וכן מצאנו בשני קטעי גניזה של ברכות השחר (T-S 8 H 10,13; T-S H 18,7). אחרי ברכה זו באה בשני הקטעים הברכה "אשר נתן לשכוי בינה" ולאחריה באה ברכת המצוות "להתעטר בציצית". אולי הנוסח "עוטר" הוא תולדת גררר אחרי הברכה הסמוכה לה מאוד "להתעטר בציצית" (עוטר < עוטרף), ועדיין הדברים מחייבים בירור.

82 ראה לעיל, § 24, עמ' לח.

ועל פתרונום.⁸³ להבנת טביעתו של המטבע "עוטר ישראל בתפארה" אני מבקש להציג ולהדגיש שלושה נתונים:

(א) המקרא מכיר את שני השמות תפארה ותפארת בהוראת "הוד והדר". תפארה נזדמנה במקרא פעמיים (ישעיהו כח:ה; ירמיהו מה:יז), תפארת נזדמנה 17 פעמים, כגון ישעיהו ד:ב.⁸⁴

(ב) מצאנו במקרא חמש פעמים את הביטוי "עֲטָרַת תְּפָאֲרֶת" (כגון ישעיהו סב:ג),⁸⁵ כלומר "כתר של הוד והדר". יושם נא לב כי בצירוף הזה השרשים עט"ר ופא"ר באים בזה אחר זה; השורש עט"ר מופיע כאן עם השם תפארת ולא עם תפארה.

(ג) השורש עט"ר מופיע במקרא בצורת פועל רק שבע פעמים. פעמיים בבניין קל (עטר) ומשמעותו 'הקיף', 'כיתר' בהקשר צבאי ברור, "ושאול אנשיו עֲטָרִים אל דוד ואל אנשיו לתפשם" (שמואל א כג:כו), "כְּצִנָּה רִצּוֹן תַּעֲטֹרְנוּ" (תהלים ה:יג). אבל כאשר מדובר בקישוט או בשימת כתר על הראש משמש במקרא בניין פֻעַל (ארבע פעמים), כגון "בעטרה שְׁעֵטְרָה לוֹ אִמּוֹ" (שיה"ש ג:יא). פעם אחת מצאנו גם צורה בבניין הִפְעִיל: "צור המַעֲטִירָה" (ישעיהו כג:ה).

39. אם מביאים בחשבון את שלושת הנתונים הנ"ל, ובמיוחד את שני הנתונים האחרונים – הסימוך של עֲטָרַת אל תפארת ולא אל תפארה, והשימוש של השורש עט"ר במשמעות קישוט ושימת כתר על הראש בבניין פֻעַל (או הִפְעִיל) אבל לא בבניין קל – היינו מצפים שמנסח החתימה של הברכה יאמר: "מַעֲטֵר (או מַעֲטִיר) יִשְׂרָאֵל בְּתִפְאָרֶת", אבל מי שניסח את הברכה העדיף את התבנית "עוטר ישראל בתפארה"; והפועל עוטר במטבע זה של ברכה הוראתו 'מכתיר בכתר',⁸⁶ אף על פי שמשמעותו של עוטר במקרא היא 'מקיף' ולא 'מכתיר בעטרה'. ברור שבחירה זו נעשתה כדי לזווג את התבנית "עוטר ישראל בתפארה" עם התבנית "אוֹזֵר יִשְׂרָאֵל בְּגִבּוֹרָה"; עוטר בנוי במתכונת אוֹזֵר, והמילה בתפארה מתחרזת עם בגבורה. הווה אומר: יש בזוג הברכות הזה גם חריזה פנימית – אוֹזֵר/עוטר, גם חזרה על המילה "ישראל" בשתי הברכות וגם חריזה חיצונית – בגבורה/בתפארה. לשון אחר: לפנינו גם כאן מעין פיוט קצר ששני בתיו דומים במבנם, או ליתר דיוק, זהים במבנם. לא מעשה טכני של שימוש נכון ודקדוקי בלשון יש כאן, אלא מעשה ספרותי מושכל, ולמעשה כזה יש כללים משלו. לצורך הזה הלשון מצייתת למה שמתבקש מבחינת הסגנון ומבחינת הפואטיקה.

83 ראה מרקס, עבודת דוקטור, עמ' 89–92. אם כי כדרכה הטובה היא כתבה כמה דברים חשובים בהערה 98 בעמ' 90 שם.

84 יש להעיר שאברהם אבן שושן טעה להביא בקונקורדנציה שלו למקרא 49 הופעות של תפארת. לי נראה כי יש שם רק 17 צורות נפרד. 10 צורות הנסמך תפארת (כגון משלי כ:כט), ו- 22 הצורות בכינויים, כגון תפארת (ישעיהו מו:יג) יכולות להיחשב צורות השייכות גם אל תפארה וגם אל תפארת, לפיכך הבאתי רק את המספרים של צורות הנפרד שהן מובחנות היטב זו מזו.

85 על הפרט הזה העירה מרקס, שם, עמ' 90.

86 ולפי שתפארה מן השורש פא"ר יש בה גם צד של כיסוי – כמשתקף בכמה מקראות: "פארך חבוש עליך" (יחזקאל כד:יז), "ופארכם על ראשיכם" (שם שם כג) ועוד – יש כאן משנה הוראה (הערת פרופ' שולמית אליצור).

על שימוש ייחודי אחד בלשון המקרא

40. לפני שאחתום את דבריי, אני מבקש להידרש לדוגמה אחת בעלת עניין: הפועל נָשָׂא בבניין קל הוא פועל נפוץ במקרא, מצאנו כשש מאות הופעות שלו. גם בבניין נפעל הוא מצוי ביותר – מעל שלושים הופעות, כגון "יָרוּם וְנָשָׂא וגבה מאד" (ישעיהו נב:יג), ואף בבניינים הכבדים מצאנו מעל עשרים הופעות שלו, כגון "וַיִּנְשְׂאֵם כָּל יְמֵי עוֹלָם" (שם סג:ט), "ומדוע תתנשאו על קהל ה'" (במדבר טז:ג). אבל בהפעיל שימוש נדיר מאוד, הוא נקרה אך פעמיים במקרא כולו: "וְהָשִׂאוּ אוֹתָם עוֹן אֲשֶׁמָּה בְּאֶכְלָם אֶת קִדְשֵׁיהֶם" (ויקרא כב:טז), "וְהָשִׂאוּ כָּל יִשְׂרָאֵל אֶל הָעִיר הַהִיא חֲבָלִים" (שמואל ב יז:יג). הפסוק הראשון מדבר על האשמה שהכוהנים מביאים על עצמם או על ישראל אם יחללו את הקודשים.⁸⁷

41. נראה לי, שטובעי מטבעה של ברכה צירפו שני רמזי פסוקים בברכה אחת: מן הפסוק "ישא ברכה מאת ה'" (תהילים כד:ה) נטלו את החיבור בין השורש נש"א והשם בְּרָכָה, וצירפו אליו את הביטוי הנ"ל "והשיאו אותם" (ויקרא שם שם). ביטוי זה לוקח מהקשרו המדבר על חטא ואשמה, ונתגלגל בידי חכמים שטבעו את המטבעות של ברכה אל היפה שבתפילות המועדים: "וְהָשִׂאֲנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ אֶת בְּרַכַּת מוֹעֲדֶיךָ",⁸⁸ כלומר "שא והבא עלינו את ברכת מועדיך".

אפשר שקרבת הפרשיות בפרשת "אמור" – חילול הקרבנות (ויקרא פרק כב) ודיני המועדים (ויקרא פרק כג) – היא שזימנה את לשון הַשִּׂיא, כלומר סמיכות יחסית בין פרשת חילול הקודשים ופרשת המועדות פעלה בקישור הלשון בין שני הטקסטים. מכל מקום, יהיה קשה להכחיש שהפסוק מספר ויקרא הוא המהדהד כאן בהיפוך השימוש. אין מדובר בהשאת אשמה אלא בהשאת ברכת המועדים. גם בזה יש מִמָּד פואטי, ליטול מילה או שימוש נדיר במקרא ולגלגל ממנו שימוש משובח בהקשר שונה לחלוטין.

סיכום וחתימה

42. לסיכום, רגילים אנו כל כך לומר שחז"ל, מחברי ספרות התנאים והאמוראים הבאים אחריהם, נטשו את לשון המקרא וכתבוה בלשון חכמים. אם אנו אומרים כך, אמירתנו אמת. אבל מעתה כדאי שהדברים יתנסחו בדרך אחרת: בספרות התנאים, הכוללת את ההלכה והאגדה של בית המדרש (המשנה והתוספתא ועוד), הם נקטו את לשון החיים, היא לשון התנאים, זו המכונה לשון חכמים. אבל בתפילה במטבע של ברכות המשיכו בשיח עם הקב"ה את מסורת המקרא, גלגלו בה שינויים וחידשו בה חידושים, אבל בעיקרה היא עומדת במקראיותה.

לשונן של הברכות שונה מלשון ספרות התנאים בכמה קווים: אין בה יסודות מלשונות זרות: לא מן הארמית, לא מן היוונית והלטינית ולא מלשונות אחרות, ואין בה על פי רוב קווים מובהקים מלשון חכמים, אבל יש בה המשך המסורת הקדומה של הכתיבה בלשון

87 ראה פירוש רש"י לעומת פירוש הראב"ע לויקרא כב:טז, ד"ה "והשיאו אותם".

88 ראה סדר רב עמרם גאון עמ' קי וסידור רס"ג עמ' קנ.

המקרא. השֹׁגֵב של התפילה מושג בניתוק מן היסודות הזרים ובאימוץ היסודות המובהקים של המקרא גם בלשון וגם בסגנון. כך מוגבהת לשון הברכות מלשון החיים (לשון חכמים); יש בהן ברכות מובאות ושיבוצים מן המקרא, ובחלק מהן מתגלים גם קווים של פואטיקה (תקבולת, מילים נדירות, כפלי הוראה וכינויים), המשתקפים בתוך כל ברכה לעצמה או בגושים של ברכות הבאות בזו אחר זו ומהוות בתים של שיר (פיוט) אחד.

43. ועוד עיקר חשוב שאמרנוהו כבר בראשית דברינו,⁸⁹ יש לשוב ולהדגיש אותו בסיכום הדברים: חטיבות גדולות של לשון הברכות והתפילות אינן ידועות לנו ממקורות תנאיים, אלא מתקופות מאוחרות. אבל גם החטיבות הללו, בין שנתנסחו בדורות קדומים בימי התנאים ונמסרו רק בידי בני דורות מאוחרים ובין שנתנסחו רק בדורות מאוחרים בימי האמוראים (או מעט לאחריהם), מנסחיהם החלו עליהם את הכללים המתגלים בחטיבות הקדומות שנשמרו בספרות התנאים.

הפועל פָּרַנְס

תוספת לעניין היעדר היסוד הזר בברכות (לעיל § 8–14)

44. בעקבות דבריי על השם לְגִיּוֹנוֹת \ לְגִיּוֹנִים⁹⁰ העירני בני אליצור אברהם נ"י הערה חשובה על הפועל פָּרַנְס. הוא ציין בצדק שזה פועל ממוצא זר, ולפיכך בדין שנוסיף דוגמה למילה זרה המשמשת במטבע של ברכות. אני מבקש להראות כאן את ההבדל בין הפועל פָּרַנְס לשם לְגִיּוֹנוֹת \ לְגִיּוֹנִים, ולהסביר מדוע לא הרי זה כהרי זה. אף שמדובר במילה ממוצא זר, היא מילה עברית מלשון חכמים. אבוא עתה לפרש את דבריי.

45. השם פָּרַנְס הוא ככל הנראה ממוצא יווני:⁹¹ *προνοήτης* (יש מי שסבור שהשם חדר דרך הצורה *πρόνοος*) מהפועל *προνοέω*, שאחת מהוראותיו היא 'לספק', 'לפרנס'.⁹² הוא מתועד היטב בלשון חז"ל, בחיבורי התנאים והאמוראים, כגון "יעמיד פרנס" (משנה כתובות ז:א), "הפרנסין גובין מישראל ומגוים" (תוספתא גיטין ג:ג, מהדורת ליברמן, עמ' 259), "ויד הפרנס כיד העני" (ירושלמי מעשר שני ה:ט; נו ע"א, מהדורת האקדמיה ללשון, עמ' 308). מתברר שהוא שימש בעברית כבר בשליש הראשון של המאה השנייה לספירה; כידוע, מצאנוהו מתועד באיגרות בר כוכבא, כגון "פרנסו של שמעון בן כוסבא

89 ראה לעיל סעיף ב בהערה 1 וכן § 3.

90 ראה לעיל § 10–13.

91 פרופ' סטיבן פראד מסר לי את מאמרו החשוב והמקיף "Local Jewish Leadership in Roman Palestine: The Case of the *Parnas* in Early Rabbinic Sources in Light of Extra-Rabbinic Evidence". המאמר מבוסס על הרצאה שנישאה בכ"ד באייר תשס"ח (29 במאי 2008) בכינוס על הנושא, "ההלכה לאור האפיגרפיה", שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן (הדברים עתידים לראות אור בדברי הכינוס). אני מודה לידידי ורעי, פרופ' פראד, שהעמיד לרשותי את הנוסח האחרון של מאמרו. יש בו במאמר החשוב הזה עיוני תוכן והערות חשובות בלשון. מאחר שאין עיון מעודכן בשם פָּרַנְס מעיונו של פראד אסתפק בעיקר בהפניה אליו.

92 הדברים הללו מוצעים ב- § 2 ובהערות 5–8 במאמרו של פראד.

נשיא ישראל" (י' ידין, תעודה 44, שורות 6–7).⁹³ השם מצוי גם בלהגים ארמיים שונים.⁹⁴ לשימושיו השונים של השם פֶּרְנָס הקדיש סטיבן פראד את עיקר עיונו.

46. מן השם פֶּרְנָס נגזר הפועל פֶּרְנָס,⁹⁵ וגם הוא מתועד היטב בעברית ובארמית בספרות חז"ל, כגון "מפרנסין אותה לפי כבודה" (משנה כתובות ו:ה), "איני זן ומפרנס" (ירושלמי גיטין ט:ח; נ ע"ד, מהדורת האקדמיה ללשון עמ' 1004). ובארמית, כגון "דמאן דמתפרנס מבני ליה שור" (שם בבא בתרא א:ה; יב ע"ד, המהדורה הנ"ל, עמ' 1239).⁹⁶

ולענייננו יודגש כי מצאנו את הפועל הזה גם במטבע של ברכה. הוא משמש פעמים אחדות בברכת המזון: "כי הוא זן ומפרנס"⁹⁷ לכל" (ברכת הזן),⁹⁸ "שאתה זן ומפרנס אותנו"⁹⁹ (ברכת הארץ), "רועינו זנינו מפרנסנו מכלכלנו" (ברכת ירושלים).¹⁰⁰ וכן מצאנו באחת הנוסחאות של "הברכה על הקברים": "אשר יצר אתכם בדין וזן אתכם בדין וכלכל אתכם בדין ופרנס אתכם בדין".¹⁰¹

47. מעמדו של הפועל פֶּרְנָס הוא כמעמד של הפעלים סָפַג (שנגזר מן סָפֹג \ σπόγγος), קָטַרַג (שנגזר בשיכול עיצורים מן קָטַגֹור \ κατήγωρ) ודומיהם. הפעלים האלה אף שנגזרו משמות לועזיים, יש לראותם פעלים עבריים לכל דבר, ששימוש שימוש חי בלשון חכמים. השימוש בפועל פֶּרְנָס במטבע של ברכה הוא כשימוש שאנו מוצאים ביסודות מלשון חכמים בנוסחיהן של לא מעט ברכות.

אפרש את דבריי: אחד הקווים הבולטים בשימוש במילים מלשון חכמים במטבע של ברכה הוא זימון במקום שיש הגד כפול או הגד משולש. פעמים שיש בהגד כזה מילה

93 ראה Y. Yadin, J.C.Greenfield, A. Yardeni, B. Levine (eds), *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters: Hebrew, Aramaic and Nabatean-Aramaic Papyri*, Jerusalem 2002, p. 44

94 הוא מצוי בתרגום יונתן, וכן בלהגי הארמית המערבית: הארמית היהודית של א"י, הסורית של א"י והארמית של השומרונים וגם בארמית המזרחית: בסורית ובארמית הבבלית. חלופה ארמית (מפרנסיתא) נמצאת בתעודה תדמורית (ראה פראד [שם] על יד הערה 24 ובהערה עצמה).

95 כך נתקבעה בו הסמ"ך כעיצור רביעי.

96 גם הפועל משמש בלהגים ארמיים אחדים; ואכמ"ל.

97 ראה סדר רב עמרם עמ' מה; וכן הוא בנוסח המהלך בין הספרדים ובני עדות המזרח. בנוסח אשכנז הנוסח הוא "אל זן ומפרנס". וייצמן (לעיל, הערה 4) הסתפק בציון העובדה שלגיון היא מילה "בתר-מקראית" (עמ' 37) ופרנס היא מילה מלשון חכמים (עמ' 33).

98 בסידור רס"ג לא נמצאו בברכת המזון שלושת הצירופים המובאים כאן, זולתי הצירוף הראשון מ"ברכת הזן" שנמצא בעד אחד (מדובר בקטע מא מאוסף אדלר בספריית בית המדרש לרבנים; הקטע תואר [בסידור רס"ג עמ' 48] במילים "הקטע הגדול והחשוב ביותר". ברכת המזון נמצאת שם בעמ' קב; יעויין שם במדור חילופי הנוסח).

99 משפט זה אינו מצוי בסדר רב עמרם (ראה המקום הנרמז לעיל בהערה 97).

100 זה הנוסח בסדר רב עמרם (ראה שם). הנוסח המהלך היום ברוב העדות נוקט צורות ציווי: "רַעֲנוּ זִנְנוּ פֶּרְנָסְנוּ וְכָלְכָלְנוּ".

101 זה הנוסח באחת המסירות המובאות במאגרים של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית.

אחת מעברית המקרא ומילה אחת מלשון חכמים. בדברי על הגד כפול או הגד משולש, אני מתכוון לצירוף של זוגות או שלשות של מילים, כגון "חי וקיים", "אהוב וחביב";¹⁰² או לנרדפים המשמשים בתקבולות, כגון "סלח לנו אבינו כי חטאנו\ מחול"¹⁰³ לנו מלכנו כי פשענו", "השיבנו אבינו לתורתך\ וקרבנו מלכנו לעבודתך\ והחזירנו בתשובה שלמה לפניך".

כסוג הראשון ממש – צירוף כפול או משולש – ראינו בכל השיבוצים של הפועל פָּרַנְס במטבען של הברכות שהובאו לעיל: "זן ומפָּרַנְס",¹⁰⁴ "זנינו מפרנסנו מכלכלנו\ זוננו פָּרַנְסנו כְּלָלָנו".¹⁰⁵ "וזן... בדין וכלכל... בדין ופרנס... בדין". לפי שטובעי מטבען של ברכות אלו השתמשו בכפל לשון או בשילוש לשון, הם שיבצו בברכות הנזכרות גם את הפועל פָּרַנְס שרווח בלשון חכמים.

102 אין חשיבות לעובדה שהמילה חביב נשאלה מן הארמית. מן השעה שהיא נשאלה אל לשון חז"ל היא חלק של אוצר המילים החי שלה, ומחברי הטקסטים עושים בה שימוש, כגון "חביב אדם... חביבים ישראל" (אבות ג:טו).

103 צורת הציווי מְחַל המצויה כיום בנוסח אשכנז היא תיקון וקריאה של צורת ציווי של פועל בבניין קל מלשון חכמים על פי דקדוק לשון המקרא.

104 מעניין ביותר הטקסט הזה: "מלך בשר ודם עומד במלחמה ואינו יכול לזון את חיילותיו ולא לספק להם אופניניות אבל מי שא' והיה העו' אינו כן... שהוא זן ומפרנס כל בריותיו..." (מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דשירה, פרשה ד, מהדורת הארואויטץ-רבין, עמ' 131; המובאה היא על פי הטקסט במאגרים של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית). מנסח הטקסט השתמש בזוג "לזון... ולספק" בדברו על מלך בשר ודם, ובזוג "זן ומפרנס" כשהוא מדבר על הקב"ה. כאן מופיע הפועל פָּרַנְס שהוא נרדף מדויק של הפועל העברי המקורי סָפַק (הביא את הדוגמה הזאת פראד בסוף § 5 של מאמרו וגם העמיד על ההבדל פָּרַנְס \ סָפַק). כלום מותרים אנו להניח כי שגירות הצירוף "זן ומפרנס" במטבעות של ברכה בקשר לקב"ה היא שהביאה לשימוש הזה גם בקטע מהמכילתא?

105 תופעה זו כתופעות אחרות מלשון חז"ל בלשונן של ברכות תידון אי"ה בהרחבה בעיון אחר שלי, הנמצא בהכנה ועוסק בנושא "מקומה של לשון חכמים במטבע של ברכה".